

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН БАТЬКІВ З ПІДЛІТКАМИ У СУЧАСНИХ СІМ'ЯХ

Стаття присвячена актуальній проблемі взаємин батьків з підлітками в сучасних сім'ях. Подано аналіз результатів дослідження взаємозв'язку особливостей взаємин підлітків з батьками із структурою сім'ї. Дослідження проводилося в рамках структурного підходу до психоконсультаційної та психотерапевтичної практики роботи з сім'єю. В якості гіпотези дослідження виступило припущення про те, що збалансованість і функціональність сімейної системи визначають особливості взаємин підлітків та їх батьків. Гіпотеза підтвердилась: в сім'ях з найбільш збалансованою і функціональною сімейною системою взаємини батьків і підлітків більш позитивні та сприяють розвитку й становленню особистості підлітка.

Ключові слова: сім'я, батьківсько-дитячі відносини, структура сім'ї, підлітки.

Статья посвящена актуальной проблеме взаимоотношений родителей с подростками в современных семьях. Представлен анализ результатов исследования взаимосвязи особенностей взаимоотношения подростков с родителями со структурой семьи. Исследование проводилось в рамках структурного подхода к психоконсультационной и психотерапевтической практике работы с семьей. В качестве гипотезы исследования выступило предположение о том, что сбалансированность и функциональность семейной системы определяют особенности взаимоотношений подростков и их родителей. Гипотеза подтвердилась: в семьях с наиболее сбалансированной и функциональной семейной системой взаимоотношения родителей и подростков более позитивны и способствуют развитию и становлению личности подростка.

Ключевые слова: семья, родительско-детские отношения, структура семьи, подростки.

Постановка проблеми. Конфлікт між поколіннями «батьків» і «дітей», його причини і наслідки, можливість його трансформації у бік конструктивності та розвитку відносин між поколіннями – одна з гострих проблем сучасної психології. Причин деструктивності конфлікту між поколіннями, з точки зору дослідників, чимало: неузгодженість ціннісних орієнтацій представників різних вікових когорт; зміна темпів науково-технічного і соціального розвитку, внаслідок чого досвід попередніх поколінь виявляється марним, а також зміна структури сім'ї,

перетворення її з розширеної в нуклеарну, що в свою чергу, впливає на втрату наступності між поколіннями.

Відносини батьків і дітей у сім'ї є найбільш яскравим прикладом відносин між поколіннями у суспільстві.

Виходячи з вищесказаного, дослідження, що стосуються батьківсько-дитячих взаємин, завжди залишаються актуальними, тим більше в даний час, коли сім'я, як і все українське суспільство, переживає ряд системних трансформацій, що докорінно впливають на специфіку її життєдіяльності. Соціально-економічна нестабільність у суспільстві багато в чому обумовлює нестійкість процесу виконання сім'єю своїх функцій, зокрема, щодо підростаючого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор. Сім'я як соціальний інститут завжди представляла собою складну по структурі і досить стійку систему, яка створювала специфічну атмосферу життєдіяльності людей, формувала норми взаємин і поведінки людини, що росте. Конструюючи певний соціально-психологічний клімат життя дитини, сім'я багато в чому визначає розвиток її особистості в сьогоденні і у майбутньому.

Сім'я – це те первинне середовище, в якому починається і відбувається життя дитини. При сприятливих умовах дитина отримує в сім'ї зачаток моральних знань, прилучається до міжособистісних відносин, готується до адекватного входження в інші мікрогрупи і мікросоціум у цілому.

Ці важливі проблеми знайшли відображення у працях Є. Арутюнянц, Д. Берт, О. Докуніної, В. Дружиніна, З. Косарчук, Л. Повалій, В. Постового, О. Хромової та інших. Підхід до сім'ї як до системи розроблявся М. Боуеном ще з 1950-х рр. Представниками системного напрямку у вивченні сім'ї є також Дж. Прата, Д. Хейлі, К. Маданес, С. Мінухін, Х. Вайнер, Е.Г. Ейдемільер, В. Юстіцкіс, А.Я. Варга та ін.

Найважливішими характеристиками сім'ї є її функції, структура та динаміка. Структурний підхід до роботи з сім'єю в сучасній практиці, надання психологічної допомоги сім'ї є найбільш використовуваним і авторитетним. Засновником даного підходу вважається С. Мінухін [5]. Даний підхід має чітку теоретичну концепцію, конкретні техніки втручання, і завдяки довгому професійному життю С. Мінухіна, він і дотепер є актуальним. Вивчаючи роботи цього автора від ранніх до сучасних, можна легко помітити й еволюцію ідей, і прийнятність змін, що відбуваються в науці [3].

Функції та структура сім'ї можуть змінюватися залежно від етапів її життєдіяльності. Підлітковий вік дитини є складним етапом в життєдіяльності сім'ї.

А.М. Єлізаров, аналізуючи роботи С. Мінухіна, виділяє наступні особливості структури неблагополучних сімей (сімей, які формують підлітків, схильних до девіантної та делінквентної поведінки):

1. Непостійність і непередбачуваність у всіх сферах сімейного та навколосімейного життя, в результаті чого діти відчувають величезні труднощі у визначенні для себе значень різних подій і явищ навколишнього світу та у самовизначенні.

2. Зверхвтягненість у роль «зверхвиховуючих» батьків, що дає можливість дітям і їхнім проблемам служити «містком» для спілкування батьків.

3. Залученість в інтенсивні взаємодії з дитиною, підвищений контроль, при яких система покарання і заохочення дітей залежить не від їхньої поведінки, а від емоційного стану батьків. Виховання дуже часто будується за принципом «чого не треба робити», а не за принципом «що треба робити».

У подібних сім'ях присутня центрація на відносинах влади і контролю, що шкодить пошуку уваги, любові, турботи, справедливості [4].

Сім'я може також бути фактором формування особистісної безпорадності у дитини [6]. Сім'я є для дитини системою, що породжує особисту безпорадність або самостійність (а також проміжні варіанти). При вивченні ролі сім'ї у формуванні особистісної безпорадності набуває поняття диференційованості «Я». Як вказує А.Я. Варга, низька диференційованість як сімейна характеристика проявляється в зверхблизькості або відчуженості між членами сім'ї, залежності емоційного стану кожного члена сім'ї від одного й того ж чинника сімейної атмосфери. Недиференційованість пов'язана з ригідністю сім'ї як системи, недостатньою здатністю адекватно реагувати на зміни, в тому числі переходити з одного етапу життєвого циклу сім'ї до іншого [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Хоча етапу життєдіяльності сім'ї, коли дитина стає підлітком, присвячено чимало досліджень, зокрема і різних факторів батьківсько-дитячих відносин, залежності цих відносин від особливостей сімейної структури приділено недостатньо уваги.

Недостатньо вивченими в психології є також характеристики сприйняття і розуміння суб'єктами батьківсько-дитячих взаємин, їх особливостей. Однак, на думку Л.І. Божович, «для того,

щоб зрозуміти, який саме вплив накладає середовище на дитину і, отже, як вона визначає хід його психічного розвитку, треба зрозуміти характер переживань дитини, характер його афективного ставлення до середовища» [5, с. 157]. Зрозуміло, дана думка актуальна і для дитини підліткового віку.

Отже, зростаюча актуальність вивчення сім'ї як системи у світлі змін, що відбуваються в суспільстві, і недостатня вивченість цієї проблеми зумовили актуальність дослідження особливостей взаємин батьків з підлітками в ракурсі структурних змін, що відбуваються в сучасній сім'ї.

Мета статті: аналіз результатів дослідження взаємозв'язку особливостей взаємин підлітків з батьками із структурою сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. В якості гіпотези дослідження виступило припущення про те, що збалансованість і функціональність сімейної системи визначають особливості взаємин підлітків та їх батьків.

Вибірка була складена з сімей з дитиною підліткового віку (12-16 років). Сім'ї у вибірку включалися за такими принципами:

- добровільне бажання участі в дослідженні;
- повнота сім'ї (є обидва з батьків, вони не розлучені);
- соціальне благополуччя (батьки працюють, не страждають наркоманією, алкоголізмом і т.п., у дитини немає явно вираженого девіантної поведінки).

Структура сім'ї розглядалася з точки зору структурного підходу до дослідження сім'ї та психотерапевтичної роботи з нею.

Дослідження проводилося за допомогою методик: опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (FACES-3), Х. Олсона, Дж. Портнера, І. Лаві в адаптації Є.Г. Ейдеміллер, І.В. Добрякова, І.М.Нікольської; малюнкова проєктивна методика «сімейна соціограма» (автори – Є. Г. Ейдеміллер та О. В. Черемісін); методика Е.Г. Ейдеміллер і В.В. Юстицкис «Аналіз сімейних взаємин (АСВ); опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR) Шафера в адаптації Л.І. Вассермана, І.А. Горькової, Є.Є. Роміціної.

Логіка аналізу результатів емпіричного дослідження була наступною. На першому етапі проводився аналіз досліджуваних параметрів у всій вибірці досліджуваних. Це дало можливість виявити особливості, характерні в цілому для сучасних сімей з підлітками. На другому етапі з вибірки були виділені сім'ї, що мають найбільш збалансовану і функціональну сімейну систему, і сім'ї, що мають найбільш незбалансовану і дисфункціональну

сімейну систему. Функціональність визначалася за допомогою сімейної соціограми і «Шкали сімейної адаптації та згуртованості» на основі положень про функціональність, властивих структурному підходу:

– сприятливим фактором для системи є гнучкість кордонів, здатність системи переходити від жорстких до проникних, розмитих границь і назад;

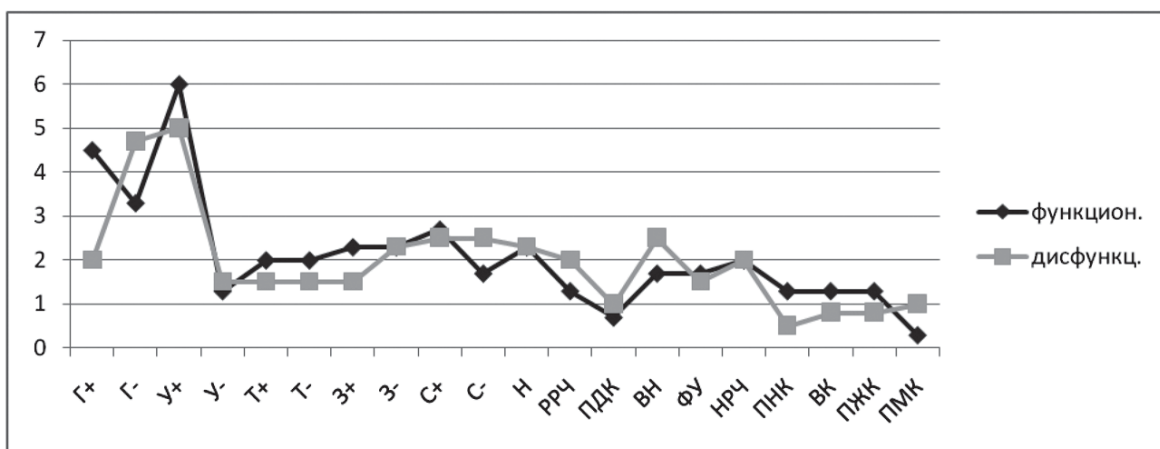
– як правило, в сім'ї, що складається з двох поколінь, більш високим ієрархічним положенням володіють батьки, оскільки вони приймають рішення, що стосуються багатьох питань про функціонування дитячої підсистеми;

– функція батьківської підсистеми – забезпечувати безпеку та розвиток дітей. Батькам необхідно сформулювати альянс для вирішення завдань виховання дітей.

Потім особливості взаємин підлітків з батьками зіставлялися у цих двох групах сімей. В рамках даної статті нас цікавить другий етап аналізу даних.

Аналіз відносин батьків до підлітків і особливостей їх виховних впливів показав, що у функціональних сім'ях батьки приділяють вихованню дитини більше сил, часу, уваги, ніж батьки в дисфункціональних сім'ях. Для батьків з дисфункційних сімей дитина перебуває на периферії уваги, вони беруться за її виховання лише час від часу, зокрема тоді, коли трапляється щось серйозне. У батьків в дисфункціональних сім'ях в більшій мірі виражена виховна невпевненість.

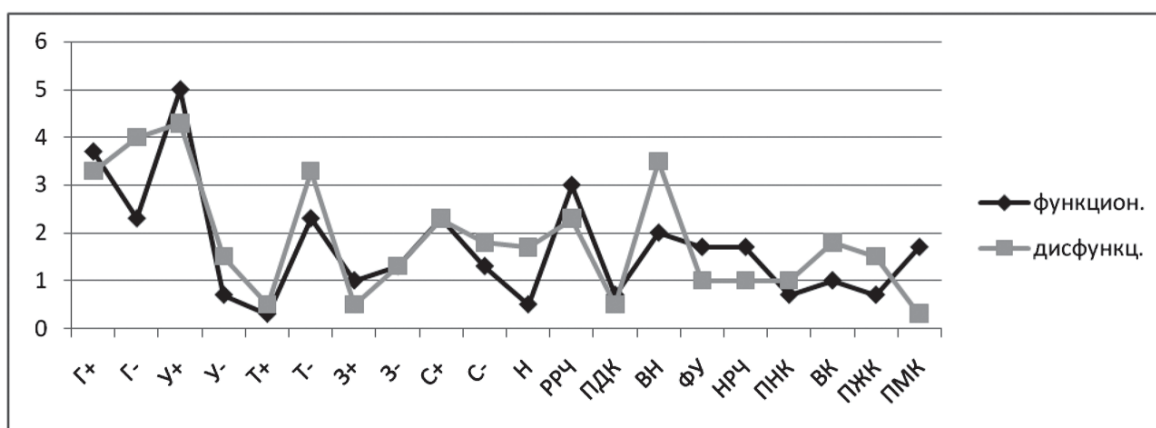
Середні показники батьківського ставлення батьків у функціональних і дисфункціональних сім'ях представлені у вигляді графіка (профілю) на рисунку 1.

Рис. 1 Профілі батьківського ставлення батьків у функціональних і дисфункціональних сім'ях

У матерів в дисфункціональних сім'ях більше виражена гіпопротекція, тобто вони приділяють менше уваги дитині, ніж матері в функціональних сім'ях. Для матерів із дисфункціональних сімей характерно також менше прагнення до задоволення потреб дитини, причому, згідно з описом шкали У-методики АСВ, це стосується, перш за все, духовних потреб, особливо потреби в емоційному контакті. У матерів в дисфункціональних сім'ях проявляється недостатня вимогливість (Т-).

Середні показники батьківського ставлення матерів у функціональних і дисфункціональних сім'ях представлені у вигляді графіка (профілю) на рис. 2.

Рис. 2 Профілі батьківського ставлення матерів у функціональних і дисфункціональних сім'ях

Статистичний аналіз із застосуванням непараметричного критерію Манна-Уїтні показав наступне: значущі відмінності на рівні $p < 0,05$ існують за показниками гіперпротекція в батьків, гіпопротекція і виховна невпевненість у матерів. За рештою показників значимість відмінностей не підтвердилася.

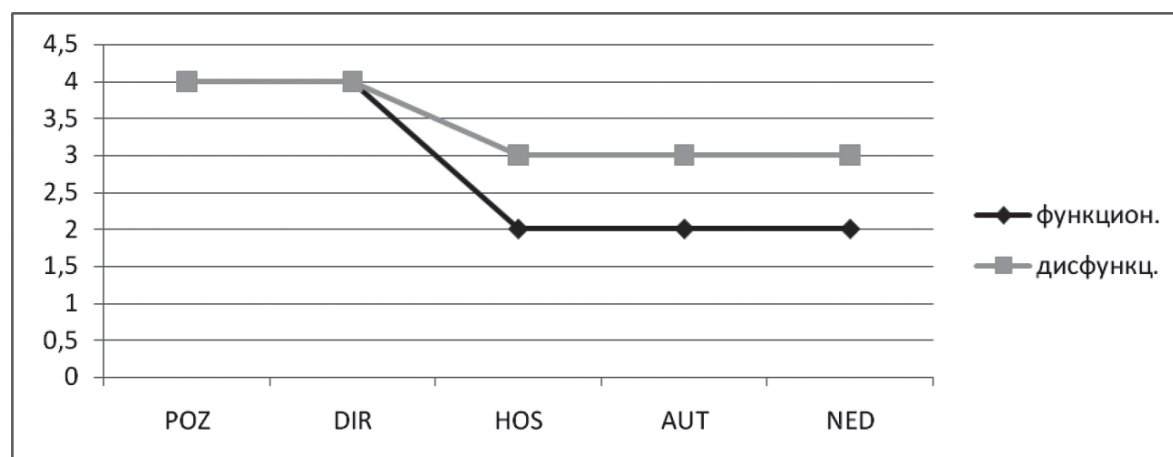
Батьки, взагалі, у всіх сім'ях приділяють підлітку менше уваги, ніж матері, однак особливо яскраво це виражено в дисфункціональних сім'ях. Але в дисфункціональних сім'ях підліток знаходиться на периферії і материнської уваги теж. Матері в дисфункціональних сім'ях менш упевнені в своїх виховних здібностях, що змушує їх іти «на поводу» у дитини. Отже, в дисфункціональних сім'ях спостерігається наступне спотворення у вихованні: діти отримують від батьків менше уваги, але ставлять батькам свої умови, маніпулюють ними, використовуючи «слабкі місця».

Питання підлітків про те, як ставляться до них батьки і про ті методи, якими користуються їхні батьки при вихованні, ви-

вчалоя нами на основі результатів за опитувальником «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них». При цьому проводилося порівняння уявлень підлітків про виховання матері і батька (окремо хлопчиків та дівчаток) у функціональних та дисфункціональних сім'ях. Логіка аналізу пояснюється тим, що вираженість однієї і тієї ж ознаки інтерпретується по-різному в оцінках хлопчиками і дівчатками своїх батьків і по-різному в оцінці матерів і батьків.

Профілі уявлень дівчаток про материнське виховання в функціональних і в дисфункціональних сім'ях представлені на рис. 3.

Можна помітити, що і в функціональних, і в дисфункціональних сім'ях дівчатка вважають, що матері ставляться до них позитивно, приймає їх такими, які вони є, готові постійно надавати їм допомогу. Разом з тим, своїх матерів дівчатка як у функціональних, так і в дисфункціональних сім'ях сприймають схильних до суворого покарання, як жорсткого контролю.

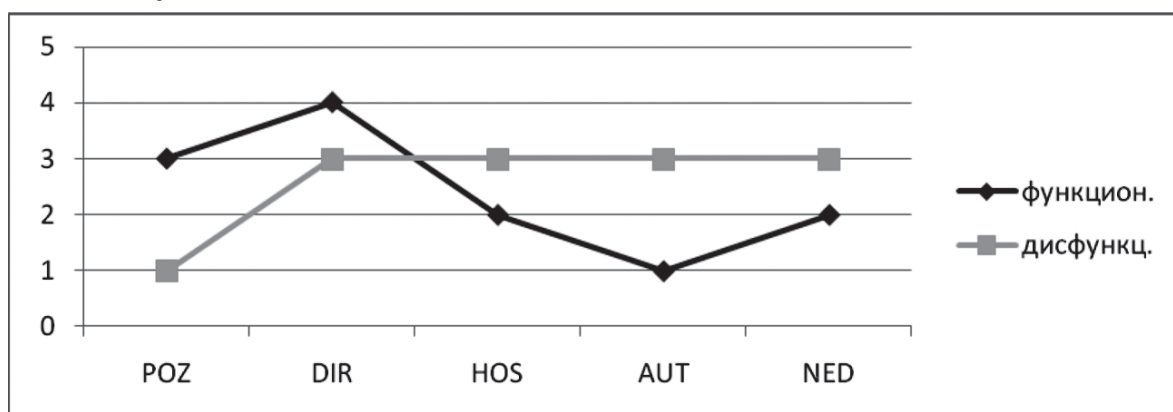
Рис. 3. Профілі уявлень дівчаток-підлітків про материнське виховання у функціональних та дисфункціональних сім'ях

За шкалою «ворожість» показник більш чітко виражений у дівчаток з дисфункційних сімей, тобто матері в таких сім'ях за поданням дочок більш дистанційовані від сім'ї і, зокрема, від самої дівчинки-підлітка.

За шкалою «автономність» ознака також більш чітко виражена в дівчаток з дисфункційних сімей, що говорить про те, що матері з таких сімей менш дбайливі по відношенню до дочок і більш поблажливі, невимогливі.

За шкалою «непослідовність» – більш чітко ознака також виражена у дівчаток з дисфункційних сімей, що свідчить про схильність цих матерів до зміни стилю виховання.

Профілі уявлень дівчаток про батьківське виховання у функціональних і в дисфункціональних сім'ях представлені на малюнку 4.

Рис.4. Профілі уявлень дівчаток-підлітків про батьківське виховання у функціональних та дисфункціональних сім'ях

Як можна помітити, ознака «позитивний інтерес» у дівчаток з дисфункційних сімей виражена слабо. Дівчатка з функціональних сімей сприймають батька як більш впевненого в собі, більш теплого і відкритого у відносинах з дочкою, а дівчатка з дисфункційних сімей, навпаки, сприймають батька як занадто суворого, при відсутності тепла і турботи. Впевненість батьків у функціональних сім'ях виражається і в тому, що вони як би направляють дівчину-підлітка на шлях істинний, змушуючи її підкорятися нормам і правилам поведінки, прийнятим у суспільстві. Батькам з дисфункційних сімей цієї твердості не вистачає (про це свідчить вираженість ознаки «директивність»).

Ознака «ворожість» більш виражена у дівчаток з дисфункційних сімей. Це свідчить про те, що в цих сім'ях у батьків підвищена вимогливість поєднується з емоційною холодністю, що, в свою чергу, обумовлює у дочок підвищений рівень напруженості і нервозності.

Ознака «автономність» також більш виражена у дівчаток з дисфункційних сімей, що говорить про те, що батьки претендують на лідерство в сім'ї і що для дівчаток вони стають як би недосяжними.

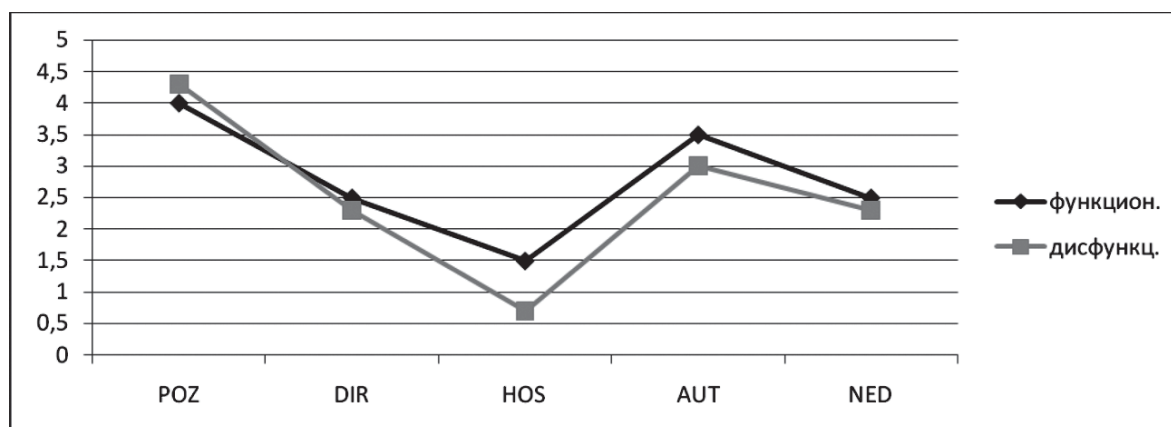
Ознака «непослідовність» також більш виражена в дівчаток з дисфункційних сімей. Батьки в таких родинах є більш непередбачуваними і непослідовними по відношенню до дочки, ніж батьки з функціональних сімей.

Профілі уявлення хлопчиків про материнське виховання в функціональних і в дисфункціональних сім'ях представлені на рис. 5.

На основі профілю, відмінностей в материнському вихованні хлопчиків у функціональних і дисфункціональних сім'ях майже не існує.

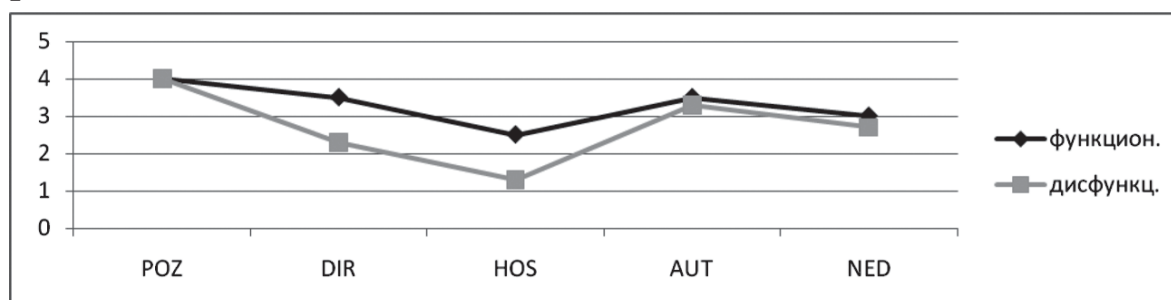
Матері надають підтримку своїм синам, виявляють до них позитивний інтерес, не самостверджуються за рахунок своїх синів (статус матерів і не залежить від того, як оточуючі оцінюють її сина у відповідності з «еталоном дитини»), вони не агресивні і не надмірно суворі по відношенню до синів.

Рис.5 Профілі уявлень хлопчиків-підлітків про материнське виховання в функціональних та дисфункціональних сім'ях

Матері не виявляють по відношенню до синів занадто вираженого диктату, сприймають підлітка як особистість зі своїми почуттями, думками, поглядами й спонуканнями, хоча і не завжди. Вони (матері) послідовні у вихованні своїх синів.

Профілі уявлень хлопчиків про батьківське виховання у функціональних і в дисфункціональних сім'ях представлені на рис. 6

Рис.6 Профілі уявлень хлопчиків-підлітків про батьківське виховання у функціональних та дисфункціональних сім'ях

Батьки як у функціональних, так і в дисфункціональних сім'ях проявляють до синів позитивний інтерес, заснований на довірчому відношенні і відсутності грубої сили.

Батьки в функціональних сім'ях в уявленні хлопчиків більш директивні, що виражається в тому, що вони користуються у підлітка авторитетом, використовують свою владу для управління і корекції поведінки сина. У дисфункціональних сім'ях батькам не вистачає авторитету та вміння керувати поведінкою підлітка.

Шкала «ворожість» має низький рівень вираженості у хлопчиків у дисфункціональних сім'ях і середній – в функціональних. Тобто батьки у функціональних сім'ях навіть більше, ніж в дисфункціональних прагнуть до муштри, що полягає в тому, що вони хочуть дати дітям більш широку освіту, розвинути їхні здібності, але, водночас, жорстко оцінюють дитину, що, в свою чергу призводить до того, що підліток тривожно чекає негативної оцінки своїх дій. Цей парадоксальний, на перший погляд факт, очевидно, пояснюється тим, що батьки в функціональних сім'ях прагнуть задовольнити вимоги інших «бути хорошим» батьком і підтримувати позитивне ставлення з боку оточуючих. Вони намагаються виховувати синів у відповідності з прийнятими в суспільстві уявленнями про те, яким повинна бути ідеальна дитина.

Батьки в обох групах сімей ставляться до виховання дещо формально і не завжди виявляють послідовність.

Значимість відмінностей підтвердилася для показників «директивність» в оцінках підлітками батьків. Інші розходження можна позначити як тенденцію.

Отже, аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження дозволив зробити такі основні висновки:

1. Взаємини батьків і підлітків різняться в сім'ях, які мають найбільш збалансовану і функціональну сімейну систему, і в сім'ях, які мають найбільш незбалансовану і дисфункціональну сімейну систему.

2. Батьки в дисфункціональних сім'ях схильні до гіпопротекції у вихованні підлітка і, разом з тим, до потурання йому, некритичного задоволення його вимог. Вони виявляють нездатність до встановлення для дитини будь-яких рамок, заборон. Матері не здатні пред'являти до дитини вимоги щодо виконання обов'язків. У функціональних сім'ях батьки, навпаки, користуються у підлітка авторитетом, використовують свою владу для управління і корекції поведінки дитини (особливо це стосується синів).

3. Дівчатка в дисфункціональних сім'ях сприймають батька як занадто суворого при відсутності тепла і турботи, недосяжного і непослідовного, що, в свою чергу, обумовлює у дочок підви-

щений рівень напруженості і нервозності. Матері в дисфункціональних сім'ях більш дистанційовані від дочок, менш дбайливі і менш вимогливі. Вони також є більш непередбачуваними у своєму ставленні до дітей (особливо до дочок), ніж матері з функціональних сімей.

Отже, гіпотеза в цілому підтвердилася: збалансованість і функціональність сімейної системи визначають особливості дитячо-батьківських відносин.

На закінчення, необхідно сказати, що від особливості сімейної структури (її збалансованості та функціональності) залежить, наскільки ефективно виконає підліток основні завдання свого віку: досягне автономії і незалежності від батьків і сформує свою ідентичність. Звідси, завдання психологів, особливо тих, які працюють у школі та інших освітніх установах, бачаться в тому, щоб проводити просвітницьку роботу з підлітками та їх сім'ями в ракурсі підвищення психологічної культури щодо розуміння основних параметрів сімейної системи та особливостей її функціонування, готовності долати труднощі, пов'язані з сімейною динамікою, гармонізації батьківсько-дитячих відносин.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М., 1968. – 464 с.
2. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Курс лекций / А.Я. Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 237 с.
3. Елизаров А.Н. К проблеме поиска основного интегрирующего фактора семьи / А.Н. Елизаров // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 14: Психология. – 1996. – № 1. – С.42-49.
4. Елизаров А.Н. Неблагополучная семья в рамках структурного подхода / А.Н. Елизаров // Вестник психосоциальной и коррекционной работы. – 2002. – № 1. – С.36-44.
5. Минухин С. Техники семейной терапии / Сальвадор Минухин, Чарльз Фишман; перевод. англ. А.Д. Иорданского. – М.: Класс, 1998. – 304 с.
6. Циринг Д.А. Семья как фактор формирования личностной беспомощности у детей / Д.А. Циринг // Вопросы психологии. – 2009. – № 1. – С.22 -31.

The article is devoted to the problem of relations between parents and adolescents in modern families. The study was conducted as part of an approach to structural psychological consultation and psychological therapeutic practice and work with the family.

The most important features are their families vary depending on the stage of their life. Adolescence is a difficult stage of the child in family life.

As the research hypotheses acted assumption that the balance of the family system and function determine the characteristics of relationships of adolescents and their parents.

Comparative analysis of the results of empirical research has confirmed the hypothesis: the relationship between parents and adolescents differ in families with the most balanced and functional system in families having the most unbalanced and dysfunctional family system. In families with the most balanced and functional family system between parents and adolescents are more positive and more contribute to the development and establishment of the adolescent's personality.

Keywords: family, parent-child relationship, family structure, adolescents.

Отримано: 16.01.2013 р.

УДК 316.614.032

Г.В.Сирова, Т.Д.Щербан

До проблеми самореалізації педагога

У статті розглядається процес самореалізації вчителя. Досліджуються особистісні якості, необхідні для успішної професійної самореалізації. З'ясовано зміст та специфіку поняття самореалізації. Наведено аналіз теоретичних підходів щодо феномена самореалізації. Встановлено, що формування самореалізації визначається рівнем певних психологічних якостей особистості. У дослідженні представлені емпіричні результати, за допомогою яких виокремлені тенденції розвитку майбутнього вчителя, які виступають детермінантами процесу його самореалізації. Отримані дані допоможуть намітити шляхи корекційної роботи зі студентами в період навчання у ВНЗ.

Ключові слова: самореалізація, самореалізація вчителя, самореалізація майбутнього вчителя, чинники самореалізації майбутнього вчителя.

В статье рассматривается процесс самореализации учителя. Исследуются личностные качества, необходимые для успешной профессиональной самореализации. Определены содержание и специфика понятия самореализации. Приведен анализ теоретических подходов к феномену самореализации. Выяснено, что формирование самореализации зависит